

De Hygiëne

§ 3 Reinheid des lichaams is ethisch gebod, maar tot instandhouding van de gezondheid tevens noodzaak. Reinheid uitwendig wordt verkregen door wassing, reinheid inwendig door onthouding. Het lichaam assimileert slechts een bepaalde hoeveelheid voedsel; alwat meer is, is overtollig en veroorzaakt ziekte. Is de ziekte eenmaal uitgebroken, dan moet, wil beterschap volgen, dit residu door onthouding afgevoerd worden. Hetzelfde geldt van het geslachtsverkeer; ook daarin schaadt alle overdaad. Het weinige, dat wij in de teksten over de hygiëne vernemen, heeft vooral betrekking op de onthouding van voedsel.

„De Egyptenaren, die in het bebouwde deel van het land wonen”, zegt Herodotus — en men vraagt zich af wat hij daarmee precies bedoelt — „hebben de volgende levenswijze. Drie dagen achtereen (ἐπεξῆς) in iedere maand nemen zij zuiveringsmiddelen in en jagen de gezondheid na met braakmiddelen en clysteren, in de mening, dat uit de ingenomen spijsen alle ziekten bij de mensen ontstaan” ¹⁷⁶). Datzelfde, onder vermelding van een andere cyclus, zegt ook Diodorus Siculus: „Om ziekten te voorkomen behandelen zij hun lichamen met clysteren, vasten en braakmiddelen, somtijds dagelijks, andertijds met tussenpozen van drie of vier dagen. Want zij zeggen, dat van al het ingenomen voedsel het merendeel overtollig is en dat daaruit de ziekten ontstaan; weshalve zij, door met genoemde behandeling de aanleiding tot de ziekte weg te nemen, de gezondheid het best bevorderen” ¹⁷⁷). Men maakte van deze leefregel geen geheim. „Op de grote pyramide, zo eveneens Diodorus Siculus, vermeldde een inscriptie het bedrag der (voor de bouw) gemaakte onkosten, daar de tekst een bedrag van meer dan 1600 talenten noemt, uitgegeven aan groenten en zuiveringsmiddelen voor de werklieden” ¹⁷⁸). Het hygiënische leerstuk wordt met duidelijkheid uiteengezet in een Egyptisch wijsheidsboek: „Ziekte overvalt de mens, omdat hij van voedsel stinkt. Wie oververzadigd is van brood, wordt ziek met bitterheid; wie oververzadigd is van wijn, slaapt met wonden. Alle ziekten zijn in de lichaamsdelen wegens oververzadiging. Wie gematigd is in zijn leefregel, diens vlees geraakt niet in beweging. De ziekte treft hem niet, die zijn voedsel neemt met mate” ¹⁷⁹). Ook van genezing door onthouding kan een voorbeeld gegeven worden. In een verhandeling over vrouweziekten is een recept opgenomen voor de vrouw, die aan een blaasontsteking

¹⁷⁶) Herod., Hist., II 77. Vgl. Aristoph., Thesm., 857.

¹⁷⁷) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 82, 1-2.

¹⁷⁸) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 64, 3.

¹⁷⁹) Pap. Insinger, VI 11-16.

lijdt. Zij moet gedurende vier dagen des morgens een samengesteld recept innemen en de rest van de dag vasten¹⁸⁰⁾.

De Joden volgden een leefregel, die met de door Diodorus Siculus beschrevene nagenoeg identiek was; zij vastten twee maal per week, op Maandag en op Donderdag¹⁸¹⁾. De Sabbat was voor de Joden onvoorwaardelijk feestdag, waarop niet gevast mocht worden. Maar ook de dag daaraan voorafgaande en de dag daarop volgende moesten, wilde de feestvreugde volledig zijn, van vasten vrijgehouden worden¹⁸²⁾. Onttrekt men aan de week de dagen van Vrijdag tot en met Zondag, dan is voor een tweemaal vasten de keuze van Maandag en Donderdag voor de hand liggend. Over de oorsprong der instelling bezaten de Joden zelf geen juiste traditie meer¹⁸³⁾. Het vasten op beide dagen was bij hen niet langer een zaak van alleen hygiënisch belang; het was geworden tot een werk van vroomheid¹⁸⁴⁾. Werden er publieke vasten afgeroepen, dan waren het steeds deze twee dagen, waarop men zich onthield¹⁸⁵⁾. De Christenen vervingen de Zaterdag als gewijde dag door de Zondag en verlegden de vasten naar de Woensdag — waarom niet de Dinsdag? — en de Vrijdag¹⁸⁶⁾.

Over geslachtelijke onthouding als vorm van hygiëne ontbreken gegevens. Wel wordt het middel aangegeven, waarmede men naar kuisheid streefde, wanneer deze gewenst werd. Dat werd geleverd door de kuisboom, *vilex agnus castus* of ἄγνος, een struikgewas bij de profeten σμύνον of ἄλμα βεωός, „Ibisbloed”, bij de Egyptenaren σουμ geheten¹⁸⁷⁾. De takken en bladeren van deze plant, op de reliëfs vooralsnog niet geïdentificeerd, hadden het vermogen de kuisheid op te wekken. De Egyptische priesters plachten zich daarboven ter ruste te leggen¹⁸⁸⁾.

De mens heeft de hygiëne geleerd van het dier. De heilige vogel ibis clysteert zichzelf regelmatig door zich met zijn snavel een lavement van zout water in de aars in te brengen¹⁸⁹⁾. De hond maakt gebruik van een braakmiddel. Wanneer hij zich door teveel aan spijs bezwaard gevoelt, eet hij een soort gras en spuwt het gegetene, met slijm en gal, weder uit¹⁹⁰⁾. Het nijlpaard, dat zich overeten heeft en ziekte voorkomen wil, stijgt op de oever bij een onlangs gesneden rietveld. Hij werpt zich daarin neder op een scherpe stronk en opent aldus zeker bloedvat in zijn poot. Na zich ten ader gelaten te hebben, pleistert hij de wonde met slijk¹⁹¹⁾. De krokodil ligt ieder jaar gedurende zestig dagen

180) Pap. Kahun Gynaec., no. 10. Vgl. Philostr., Vit. Apollon., I 8.

181) Talm. Babl., Ta'an., 12a; Midr. Genes. Rabb., LXXVI 3; Meg. Ta'an., appendix; Epiphan., Panar., XVI 1, 5.

182) Judith, VIII 6; Mišn., Ta'an., IV 3; Talm. Babl., Ta'an., 27b.

183) Vgl. Midr. Tanhūm., Wajjar', 16 (BUBER); Meg. Ta'an., appendix. De Vastenrol is niet ouder dan de zevende eeuw A.D.

184) Ev. Luc., XVIII 12.

185) Mišn., Ta'an., I 3-7, met Gemara.

186) Doctr. XII Apost., VIII 1.

187) Dioscurid., De Mater. Med., I 103.

188) Chaerem., apud Psell., Quot Philos. Disp. Gen., p. I 445, 22-23 (KURTZ-DREXL). Vgl. Schol. Venet. A in Hom., II, XI 105; Eustath., Comment. in Hom., II, p. 834, 35-36 (ed. Rom.).

189) Plut., De Is. et Osir., 75; Idem, De Sollert. Anim., 20; Galen., Introd., 1; Aelian., De Nat. Anim., II 35; Cicer., De Nat. Deor., II 126; Plin., Nat. Hist., VIII 97.

190) Plut., De Sollert. Anim., 20; Aelian., De Nat. Anim., V 46, VIII 9. Vgl. Aristot., Hist. Anim., 612a; Sext. Empir., Pyrrh. Hyp., I 71; Cicer., De Nat. Deor., II 126.

191) Plin., Nat. Hist., VIII 96, XI 227, XXVIII 121; Ammian. Marcellin., Res Gest., XXII 15, 23.

op zijn nest, zonder zich te verroeren en zonder zich te voeden¹⁹²). Waarom, wordt niet medegedeeld. De gier, een vogel, die slechts in het vrouwelijke geslacht voorkomt, onthoudt zich uit begeerte naar nageslacht telkenjare gedurende vijf dagen van alle voedsel en wordt daarop door de noordenwind bevrucht¹⁹³). De gier is het jaar zelf; de vijf dagen zijn de epagomenale dagen. De Bijbelse Sara vastte gedurende twaalf dagen ten einde een kind te bekomen, en zij ontving Benjamin¹⁹⁴).

De ibis heeft nog meer pijlen op zijn boog en betracht, behalve de genoemde, een vorm van hygiëne, die wel zeer de verbeelding treft. Hij richt zich met zijn dieet naar de maan en vermeerdert of vermindert zijn voedsel al naar gelang dit hemellichaam wast of afneemt¹⁹⁵). Dezelfde onthouding wordt, aan de oostelijke grens van de antieke wereld, aangetroffen bij de Indiërs. Zij voerde daar de naam *čāndrājana*, duurde een maand en was boetedoening voor begane zonde. Men begon te vasten bij volle maan, waarop men vijftien happen voedsel tot zich nam. In de daarop volgende dagen verminderde men deze iedere dag met een, totdat men zich op nieuwe maan geheel van spijs onthield, waarna men dagelijks zijn rantsoen weer met een hap vermeerderde. Men kon ook omgekeerd te werk gaan, beginnen en eindigen met nieuwe maan en volledige onthouding. De eerste vorm, in het midden hol, heette in de wandeling „de mier”, de tweede, in het midden bol, „de gerstekorrel”¹⁹⁶).

Het gevolg van de hygiëne is, dat het lichaam gezond wordt en de ziekte uitblijft¹⁹⁷). Wie zich onthoudt, verkrijgt schoonheid van gelaat¹⁹⁸) en lichamelijke veerkracht¹⁹⁹), de vrouw bovendien vruchtbaarheid²⁰⁰). Het leven in matigheid is een lang leven²⁰¹). De Egyptenaren, in het bijzonder de hiërogrammaten en andere priesters, waren de gezondste en langstlevende aller mensen²⁰²). De matigheid leidt ook tot wijsheid²⁰³). Daartegenover schaaft alle overdrijving in onthouding; zij maakt de tanden zwart²⁰⁴).

De Soberheid

§ 4 Reinheid in haar abstracte vorm, reinheid van ziel, wordt verkregen door soberheid. Hij is sober, die zijn lust niet verder vervolgt dan nodig is voor de instandhouding van zijn persoon; waarbij onder lust de geoorloofde lust is verstaan, niet de ongeoorloofde, die volstrekt moet worden bedwongen. Soberheid is een deugd van alle tijden,

192) Aelian., De Nat. Anim., X 21.

193) Horapoll., Hierogl., I 11.

194) Test. Benjam., I 4.

195) Aelian., De Nat. Anim., II 35; Joann. Lyd., De Mensib., III 11, IV 76. Vgl. Marin., Vit. Procl., 19.

196) Baudhājanadharmasāstra, III 8, IV 5, 17-21; Gautamadharmasāstra, XXVII; Vāsiṣṭhadharmasāstra, XXIII 44-47, XXVII 21; Jāgñavalkjasmṛti, III 324-327; Manusmṛti, VI 20, XI 217-218.

197) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 8); Philostr., Vit. Apollon., VIII 7 (12).

198) Dan., I 15; Test. Jos., III 4.

199) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 8); Flav. Jos., Antiq., X 193-194. Vgl. Dan., I 15.

200) Zie noot 193 en 194.

201) Philostr., Vit. Apollon., VIII 7 (12); Flav. Jos., Bell. Jud., II 151.

202) Herod., Hist., II 77; Isocr., Busir., 22; Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 8); Lucian., Longaev., 4. Evenzo de Magiërs en Brahmanen: Lucian., Longaev., 4.

203) Philostr., Vit. Apollon., VIII 7 (12); Phil. Jud., De Migr. Abrah., 204; Flav. Jos., Antiq., X 194.

204) Talm. Jer., Šabb., 7c, 30; Talm. Babl., Hāg., 22b; Ibid., Nāz., 52b.

die zowel in de Egyptische als in de Joodse litteratuur, vooral in de wijsheidsteksten, als ideaal wordt gesteld. Zij heeft in de inheemse litteraturen echter nimmer een ascetisch karakter, zodat wij ook ditmaal op de geschriften der Grieken zijn aangewezen.

Over de onthouding van wijn door de Egyptenaren laten verschillende schrijvers zich uit. Ongelukkigerwijze spreken zij elkander allen tegen, zodat het moeilijk is uit hun opgaven een homogeen beeld samen te stellen. De Egyptische priesters dronken volgens Herodotus wijn, οἶνος ἀμπέλινος ²⁰⁵). Anders de eveneens welgeinformeerde Alexandrijnse filosoof Chaeremon, die zegt, dat sommige priesters in het geheel geen, andere slechts weinig wijn dronken ²⁰⁶). Plutarchus preciseert, dat de priesters van de Zonnegod des daags, onder het oog van hun heer en koning, geen wijn dronken ²⁰⁷); hetgeen kan insluiten, dat zij het des avonds na de ondergang van de zon, of de opgang van de avondster ²⁰⁸), wel deden. De overige priesters dronken volgens Plutarchus wijn, doch in geringe hoeveelheid ²⁰⁹), en allen onthielden zich ervan gedurende de reinheidsperiode ²¹⁰). Anders weer de romanschrijver Heliodorus, die tot driemaal toe zegt, dat de priesters alleen water, geen wijn dronken ²¹¹). De pharao, als priester beschouwd, dronk wijn in een door de heilige geschriften voorgeschreven maat; niet zoveel, dat het hem benevelde ²¹²). De Egyptenaren, zegt Herodotus, zijn vorige opgave blijkbaar vergeten, drinken οἶνον ἐκ κριθέων πεποιημένον, dwz. bier, daar in hun land geen wijnstokken te vinden zijn ²¹³). Waartegenover een schrijver Apollonius van onzekere identiteit: de Egyptenaren dronken aan tafel slechts zoveel wijn als nodig was voor de gezelligheid ²¹⁴). De wijn stond blijkbaar in kwade roep. Men verweet hem, dat hij de mens tot razernij brengt ²¹⁵), diens gezondheid schaadt ²¹⁶) en geslachtsdrift prikkelt ²¹⁷). De Joodse opgaven, hier met enige west-Semietische uitgebreid, onthullen soortgelijke opvattingen. De Joodse priester mocht in zijn diensttijd geen wijn drinken ²¹⁸); hij mocht het in ieder geval niet in het heilige van de tempel ²¹⁹). Buiten diensttijd mocht hij het gedurende de nacht ²²⁰), dus des avonds. Sommigen oordeelden, dat de priester zich met water ²²¹) behoorde te vergenoegen en de wijn in het

205) Herod., Hist., II 37.

206) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 6).

207) Plut., De Is. et Osir., 6.

208) Athen., Dipn., 156b, vgl. Callixin. Rhod., ibid., 197d; Tertull., De Jejun., XVI 6; Hieron., Adv. Jovin., II 5.

209) Plut., De Is. et Osir., 6.

210) Plut., Quaest. Conviv., V 10, 2.

211) Heliodor., Aethiop., II 23, III 11, V 16.

212) Hecat. Abder., fr. 73 B, 11 (DIELS). Perzen: Dur. Sam., fr. 5 (JACOBY). Indiërs: Ctes., fr. 50 (JACOBY).

213) Herod., Hist., II 77.

214) Apollon., apud Athen., Dipn., 191f. Vgl. Dio Acad., apud Eund., ibid., 34b; Athen., ibid., 33, e-f, 34c. Perzen: Ammian. Marcellin., Res Gest., XXIII 6, 76.

215) Anchsjoesjanq, XI 6.

216) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 6). Vgl. Pap. Insinger, VI 13, hierboven, noot 179.

217) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 6). Vgl. Hieron., Adv. Jovin., II 13.

218) Jezaj., XXVIII 7; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 98-100, 249, IV 191; Idem, De Vit. Contempl., 74; Flav. Jos., Antiq., III 279; Mišn., Ta'an., II 7; Talm. Babl., Ta'an., 17, a-b, 26b; Ibid., Sanhedr., 22b.

219) Levit., X 9; Ezech., XLIV 21; Phil. Jud., De Ebriet., 126-127, 138; Flav. Jos., Contr. Apion., I 199, II 108; Idem, Bell. Jud., V 229; Mišn., Kêl., I 9.

220) Mišn., Ta'an., II 7; Talm. Babl., Ta'an., 17a.

221) Phil. Jud., De Spec. Legib., I 249.

geheel niet moest aanraken ²²²). Ook koningen en prinsen kwam het niet toe wijn te drinken en sterke drank te begeren, opdat zij, dat doende, het recht niet zouden vergeten ²²³). Hetzelfde gold voor alle autoriteiten in functie: magistraten tijdens hun ambtsperiode ²²⁴), rechters in zitting ²²⁵), raadsliden in vergadering ²²⁶), kapiteins ter zee ²²⁷). In ieder geval dronk men de wijn niet des daags ²²⁸). De slaaf dronk water ²²⁹), en zo ook deed de vrome, die zelfs in dit laatste de maat betrachtte ²³⁰). De Joden vonden de wijn in het algemeen verderfelijk ²³¹). Hij prikkelt de lust ²³²); moet echter vermeden worden door hem, die een kind verwekken wil ²³³).

Het genot van dierlijke spijs stond voor de Egyptische priesters onder strenge beperkingen ²³⁴). Bepalend moet voor hen de aard van het offer geweest zijn, dat in de eeuwen voor het begin onzer jaartelling in Egypte onbloedig was ²³⁵). Iedere schrijver geeft weer zijn eigen lezing. Herodotus zegt, dat voor de priesters heilige spijzen gekookt werden en hun allen dagelijks een grote hoeveelheid rund- en ganzenvlees toeviel ²³⁶); hij licht dit niet nader toe, maar hij heeft het bloedig offer blijkbaar nog gekend. Tevoren reeds had hij vermeld, dat de priesters zich van alle doodslag rein hielden, voor zover zij niet offerden ²³⁷). Chaeremon wijst erop, dat de priesters zich te houden hadden aan de voorschriften der moschosphragisten en daardoor in hun keuze beperkt waren, maar ook, dat velen hunner nimmer dierlijke spijs nuttigden en zich allen het ontzegden gedurende de reinheidsperiode ²³⁸). Hiëronymus, die wel aan hem ontleent, meent, dat dierlijke spijs de geslachtsdrift stimuleert en voegt aan het vlees eieren en melk toe, verboden uit overweging, dat de eerste niets anders zijn dan vloeibaar vlees, de tweede niets anders is dan ontkleurd bloed ²³⁹). Volgens Heliodorus meden het vlees niet alleen de Egyptische,

222) Talm. Babl., Ta'an., 17a; Ibid., Sanhedr., 22b. Vgl. Test. Isaac, V 5.

223) Spreuk., XXXI 4-5.

224) Carthagers: Plat., Leg., 674a.

225) Carthagers: Plat., Leg., 674b. Vgl. Jezaj., XXVIII 7; Mišn., Sanhedr., V 5.

226) Carthagers: Plat., Leg., 674b.

227) Carthagers: Plat., Leg., 674b.

228) Carthagers: Plat., Leg., 674b.

229) Carthagers: Plat., Leg., 674a.

230) Phil. Jud., Quod Deter., 19 (vasten?); Idem, De Somn., II 48; Talm. Babl., Pirq. Āb., VI 4; Mass. Kall. Rabb., VIII 4. Vgl. Dan., I 12, 16. Geen wijn: Test. Jud., XVI 3; Test. Issach., VII 3; Ev. Luc., VII 33. Rom., XIV 21.

231) Test. Jud., XVI 1-5; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 98-100; etc.

232) Test. Jud., XVI 1.

233) Carthagers: Plat., Leg., 674b.

234) Zo ook Magiërs en Perzen: Porphy., De Abstin., IV 16; Schol. in Platon. Alcib., 122a. Waartoe Vācak-i-Ēcand-i-Āturpāt-i-Mahraspandān, 13-15 (JAMASP-ĀSANA).

235) „De Pythagoreïsche Liturgie”, Oudh. Med., N.R., deel XXXI, Leiden, 1950, noten 824-844. Voeg toe, voor de Egyptenaren: Stob. Herm., XXIII 56; Macrobi., Saturn., I 7, 15; de Meroïeten: Heliodor., Aethiop., X 9; de Joden: Me'arr. Gazz., XVI 25 (RIESSLER); de Cyprioten: Tacit., Hist., II 3; de Magiërs: Basil. Magn., Epist., CCLVIII 4. In de Avesta brengen koning en krijgsliden bloedige offers: Jašt, V 21, 25, 29, 33, 37, 41, 45, 49, 57, 68, 72, 81, 108, 112, 116, IX 3, 8, 13, 21, 29; Ahura-mazda en Zarathuštra echter onbloedige: Jašt, V 8, 17, 91, 104, 124, IX 25.

236) Herod., Hist., II 37.

237) Herod., Hist., I 140. Vgl. Manusmṛti., V 31, 41; Viṣṇusmṛti, LI 59-68.

238) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 7).

239) Hieron., Adv. Jovin., II 13. Wie ei opent is moordenaar: Zonnemythe, XV 15.

maar ook de Meroïetische priesters ²⁴⁰). Clemens Alexandrinus wil weten, dat de priesters vogelvlees aten, als zijnde licht verteerbaar ²⁴¹); Herodotus spreekt van ganzen- ²⁴²), Horapollon van duivenvlees ²⁴³). Gevogelte kwam veel op de Egyptische tafel ²⁴⁴). De koningen, zegt Diodorus Siculus, voedden zich met kalfsvlees en ganzenvlees ²⁴⁵). Zoals de priesters en de pharao waren ook de particulieren gehouden tot de door de reinheidswetten opgelegde beperkingen. Ter consumptie stond hun het vlees van de stier vrij; en dan nog alleen van het stierkalf, daar vele dieren versneden werden en, als ploegossen door het juk geheiligd, aan het offer waren onttrokken ²⁴⁶). Het vrouwelijke rund, de koe, was heilig ²⁴⁷); het varken onrein. Ten aanzien van schaap ²⁴⁸) en geit ²⁴⁹) waren de inzichten verdeeld; voor de meesten gold het vlees dezer dieren, mogelijkerwijze als woestijndieren beschouwd, als onrein. Onrein was verder alle vis, gelijk reeds uiteengezet ²⁵⁰). De Joodse opvattingen zullen met de Egyptische nauwe verwantschap hebben getoond, maar de keuze van offerdieren was bij de Joden van meet af aan toch groter; uitgesloten was slechts het varken. Het vlees, ter consumptie op tafel gebracht, was ook voor de Joden overtollige luxe. De „wijnzuiper” en de „vleesvreter” deelden in gelijke mate in hun verachting ²⁵¹). De vrome at geen vlees ²⁵²). Helaas, zeer velen waren niet vroom en deden het wel ²⁵³).

De Egyptische priesters voedden zich met brood, waaraan zij zout toevoegden ²⁵⁴), of hyssop om het iets van zijn kracht te onttrekken ²⁵⁵). Zout werd door hen ook gegeten tijdens het offer, daar aan alle offers zout, steenzout, werd toegevoegd ²⁵⁶). Zij betrachtten echter grote reserve en brachten het niet op de tafel. Het zout scherpt de smaak der spijsen, prikkelt de eetlust en de dorst ²⁵⁷), maar ook de geslachtsdrift ²⁵⁸). Zeezout was bovendien onrein, daar het als schuim van de boze god Typhon aangezien werd ²⁵⁹).

²⁴⁰) Egyptenaren: Heliodor., Aethiop., II 23, III 11; vgl. Porphy., Epist. ad Aneb., II 8b (SODANO).

²⁴¹) Clem. Alex., Strom., VII 6, 33, 8. Vgl. Hieron., Adv. Jovin., II 17.

²⁴²) Herod., Hist., II 37.

²⁴³) Horapoll., Hierogl., I 57; Hieron., Epist., CVII 10. Anders Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 7).

²⁴⁴) De aard der vogels is warm en droog: Hippocrat., Regim., II 47; Idem, Epidem., VI 4, 20, 6, 5; Aristot., De Respir., 477b. Vgl. ook Plat., Phaedr., 246d.

²⁴⁵) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 70, 11.

²⁴⁶) Pyth. Liturg., noot 419, waarbij Nonn., Dionys., II 51.

²⁴⁷) Hierover meer in de volgende aflevering van dit tijdschrift.

²⁴⁸) Niet gegeten: Herod., Hist., II 42; Plut., De Is. et Osir., 4, 5; Porphy., apud Euseb., Praep. Evang., III 11, 46; Sext. Empir., Pyrrh. Hyp., III 220; Juven., Sat., XV 11; Schol. Veron. in Vergil., Aen., II 714; Hieron., Adv. Jovin., II 7; vgl. Genes., XLVI 34. Gegeten: Herod., Hist., II 42; Strab., Geogr., XVII 1, 23; Plut., De Is. et Osir., 72.

²⁴⁹) Niet gegeten: Herod., Hist., II 42, 46. Gegeten: Herod., Hist., II 42.

²⁵⁰) Pyth. Liturg., noten 158-160.

²⁵¹) Spreuk., XXIII 20; Rom., XIV 21; I Cor., VIII 13; Talm. Babl., Hull., 84a.

²⁵²) Phil. Jud., De Provid., II 70.

²⁵³) Phil. Jud., De Somn., II 49; Idem, De Provid., II 70.

²⁵⁴) Plut., Quaest. Conviv., VIII 8, 2: geen zeezout. Magiërs: Diog. Laert., Vit. Philos., I 7; vgl. Eubul., apud Hieron., Adv. Jovin., II 14 (meelspijsen).

²⁵⁵) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 6: τὸ πολὺ τῆς δυνάμεως); Idem, apud Hieron., Adv. Jovin., II 13 (*esca gravior*).

²⁵⁶) Pyth. Liturg., noot 670.

²⁵⁷) Plut., De Is. et Osir., 5. Vgl. Idem, Quaest. Natur., 3.

²⁵⁸) Plut., Quaest. Conviv., V 10, 2, 4; Idem, Quaest. Natur., 3. Anders: Talm. Babl., Gitt., 70a.

²⁵⁹) Plut., De Is. et Osir., 32; Idem, Quaest. Conviv., VIII 8, 2.

Bij het brood werden groenten genuttigd ²⁶⁰); vele soorten hiervan, in het bijzonder de loken ²⁶¹) en de peuldraggers ²⁶²), waren echter verboden. De groenten werden aangemaakt met spijsolie, hetgeen in veler oog overdaad betekende ²⁶³). Vruchten, als noten, vijgen en dadels, waren vrij ²⁶⁴). Dat was het karige dieet der priesters, dat tijdens de reinheidsperiode nog met brood, zout en groenten verminderd werd ²⁶⁵). De priesters oefenden zich het gehele leven in het hongeren, dorsten en zich met weinig tevreden stellen ²⁶⁶). Hun ideaal was de slanke lijn; na kennisname van het voorgaande verwondert ons dat niet. Overigens was de Egyptische keuken verfijnd. Een staatsbanket de Perzische koning door een Egyptisch vazal aangeboden ontlokte diens bewondering ²⁶⁷). De maaltijd der bevolking zelf was sober. Men at slechts eenvoudige en gezonde spijzen ²⁶⁸). De disgenoten waren gezeten, wel op de grond ²⁶⁹), en de schotels werden rondgediend ²⁷⁰). Spijsonthouding uit hoofde van soberheid leidde bij de Joden tot een soortgelijk dieet. Van de dierlijke producten werden kaas ²⁷¹) en honing ²⁷²) gegeten. Johannes de Doper voedde zich met sprinkhanen ²⁷³). Sprinkhanen worden in de vroege oudheid als „vogels” betiteld ²⁷⁴). Hun vlees werd echter op één lijn gesteld met de dierlijke en plantaardige producten ²⁷⁵) en van het vlees der warmbloedige dieren onderscheiden ²⁷⁶). Insecten, meende men, komen voort door spontane generatie; dus als planten uit de aarde, niet uit elkander ²⁷⁷). In de Christelijke periode wist men beter: ook de insecten zijn geslachtelijke dieren. Daarom vervangen sommige Christelijke schrijvers Johannes' sprinkhanen door melk, honing, en andere producten ²⁷⁸). Sprinkhanen werden, en worden, gegeten door alle woestijnbewoners ²⁷⁹); in de stad golden zij als voedsel der armen ²⁸⁰). Het hoofdvoedsel

260) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 6). Magiërs: Diog. Laert., Vit. Philos., I 7; Eubul., apud Hieron., Adv. Jovin., II 14.

261) Plut., De Is. et Osir., 8; Idem, Comment. in Hesiod., fr. 90; Sext. Empir., Pyrrh. Hyp., III 224. Filosofen: Origen., Contr. Cels., V 35. Vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 89, 4.

262) Pyth. Liturg., noten 189-192. Anders Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 7).

263) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 6).

264) Heliodor., Aethiop., II 23; Clem. Alex., Paedag., II 1, 16, 1.

265) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 6, 7); Plut., De Is. et Osir., 5; Idem, Quaest. Conviv., V 10, 1-2. Vgl. Hieron., Epist., CVII 10.

266) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 7).

267) Lyc. Naucr., fr. 4 (JACOBY).

268) Apollon., apud Athen., Dipn., 191f. Perzen: Ammian. Marcellin., Res Gest., XXIII 76.

269) Apollon., apud Athen., Dipn., 191f.

270) Protag. Cyz., fr. 1 (JACOBY).

271) Phil. Jud., De Somn., II 49; Idem, De Spec. Legib., II 20. Magiërs: Diog. Laert., Vit. Philos.,

I 7.

272) Ev. Matth., III 4; Ev. Marc., I 6.

273) Ev. Matth., III 4; Ev. Marc., I 6.

274) A. ERMAN en H. GRAPOW, Wörterbuch der Ägyptischen Sprache, Leipzig, 1926-1931, deel III, blz. 461, rechts; Levit., XI 20-23.

275) Mišn., Beräk., VI 3.

276) Mišn., Hull., VIII 1.

277) Vgl. Aristot., De Gen. Anim., 715a, 731b, 761a, 762a-763b; etc. Voor bijen: Zonnemythe,

VII 14.

278) Epiphan., Panar., XXX 13, 4; Isid. Pelus., Epist., I 132; Me'arr. Gazz., XLVIII 3 (RIESSLER); Išō'dād Marg., Comment. in Matth., III 4.

279) Libyërs: Herod., Hist., IV 172; Hieron., Adv. Jovin., II 7. Aethiopiërs: Diod. Sic., Bibl. Hist., III 29, 1-3; Strab., Geogr., XVI 4, 12; Plin., Nat. Hist., VI 195. Parthen: Plin., Nat. Hist., XI 106. Indiërs: Agatharchid., apud Plin., Nat. Hist., VII 29. Joden: Levit., XI 22; Mišn., Hull., III 7.

280) Aristoph., Acharn., 1116, met schol.; Theophylact., Epist., 14 (HERCHER).

bij spijsonthouding was weer het brood ²⁸¹); brood van een goedkoop soort ²⁸²), vervaardigd van gerst ²⁸³) en aan het spit gebakken ²⁸⁴). De priester nuttigde het met mate ²⁸⁵), de wetgeleerde vergenoegde zich met brood en zout ²⁸⁶); Johannes de Doper at zelfs dat niet ²⁸⁷). Daarbij konden nog groenten ²⁸⁸) komen, als look ²⁸⁹), en een toespijs van olijven en andere vruchten ²⁹⁰). Het geheel was eenvoudig toe bereid ²⁹¹). Men toonde zijn soberheid ook door maaltijden over te slaan ²⁹²).

Over het verloop van de maaltijd is voor zoverre het de Egyptenaren betreft bitter weinig, voor zoverre de Joden vrij veel bekend. Egyptische en Joodse parallellen der Pythagoreïsche voorschriften zijn reeds in de voorgaande paragraaf gegeven ²⁹³). Het belang van de maaltijd voor onze studie schuilt in het sacramentele karakter, dat hem werd toegekend. In Egypte zijn een aantal op papyrus in het Grieks geschreven en uit de tweede eeuw onzer jaartelling daterende uitnodigingen tot „de tafel onzes heren Sarapis” en ²⁹⁴) tot „de tempel der godin Demeter” ²⁹⁵) bewaard. Daar werden maaltijden gehouden, die zonder twijfel een sacramenteel karakter bezaten. Behalve, dat deze te drie uur des namiddags plaats vonden, het gewone uur van het avondmaal van de antieke, die veel vroeger naar bed ging, maar ook veel vroeger opstond dan wij, wordt ons helaas niets medegedeeld. De Joodse instellingen zullen ter sprake komen bij de behandeling der ascetische secten.

De Egyptische priesters waren gehuwd, doch bezaten slechts een enkele vrouw ²⁹⁶). Hun levenswandel was kuis ²⁹⁷). Zij meden alwat de geslachtsdrift prikkelt ²⁹⁸) en onthielden zich gedurende de reinheidsperiode geheel ²⁹⁹). Volgens een incidentele opgave waren sommige priesters castraten ³⁰⁰). Hierin kan waarheid schuilen, daar ook de Egyptische Christen Origenes zich castreerde ³⁰¹). Veelwijverij kwam bij de leken voor ³⁰²);

-
- 281) Phil. Jud., De Somn., II 48.
 282) Magiërs: Diog. Laert., Vit. Philos., I 7.
 283) Phil. Jud., De Somn., II 48.
 284) Phil. Jud., De Spec. Legib., II 20. Vgl. Hippocrat., Regim., II 42; Athen. Dipn., II 11b.
 285) Test. Isaac., V 5.
 286) Talm. Babl., Pirq. Ab., VI 4; Mass. Kall. Rabb., VIII 4.
 287) Ev. Luc., VII 33.
 288) Phil. Jud., De Somn., II 49; Idem, De Spec. Legib., II 20; Flav. Jos., Vit., II. Bij hongersnood: II Kon., IV 39.
 289) Phil. Jud., De Somn., II 49.
 290) Phil. Jud., De Spec. Legib., II 20.
 291) Phil. Jud., De Somn., II 50.
 292) Phil. Jud., Quod Deter., 19 (vasten?).
 293) Hierboven, noten 66-92.
 294) Pap. Oxyrh., nos. 110, 523, 1484, 1755; Pap. Oslo, no. 157; Pap. Fouad, no. 76; Pap. Colon., no. 2555. Waartoe: Aristid. Rhet., Or., XLV 27.
 295) Pap. Oxyrh., no. 1485.
 296) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 80, 3; Heliodor., Aethiop., II 24; Hieron., Epist., CXXIII 7.
 297) Apul., Metam., XI 16: *de casto ore*, letterlijke vertaling van *twr-r3*, Edfou, V, 30, 1. Phoenicische priesters: Sil. Ital., Pun., III 28.
 298) Zie noten 217, 239 en 258.
 299) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 7); Plut., Quaest. Conviv., V 10, 2.
 300) Anaxandr. Com., fr. 39 (EDMONDS); Firm. Matern., De Err. Prof. Relig., VIII 2 (Zonnegod); Eustath., Comment. in Hom., II, p. 1183, 11-15 (ed. Rom.).
 301) Euseb., Hist. Eccles., VI 8, 2.
 302) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 80, 3.

zekerlijk minder vaak bij de armen dan bij de rijken ³⁰³). De vrouw moest zich, naar het voorschrift van de mythische koning Hephaestus, steeds met een enkele man vergenoe-gen ³⁰⁴). De pharaonen bezaten hun harems, waarin de rechten en plichten van ieder nauwkeurig geregeld waren ³⁰⁵). Voor buitenechtelijke verbindingen bestond bij de Egyptenaren geen waardering ³⁰⁶). De Joodse wet gaf ten aanzien van de monogamie aan de priester geen voorschriften; deed dat wel aan diens bruid, die in principe maagd moest zijn ³⁰⁷). De Joodse opvattingen over het huwelijk waren streng ³⁰⁸). Geslachtelijk verkeer daarvoor werd niet toegelaten ³⁰⁹), en evenmin buitenechtelijk verkeer daarna ³¹⁰). Het doel der geslachtsgemeenschap in het huwelijk was de verwekking van nakomelingen ³¹¹). Kuisheid was allen geboden ³¹²); het symbool daarvan was de besnijdenis ³¹³). De wet-geleerde had zich ook in het huwelijk te matigen ³¹⁴).

Wat over de lichaamsverzorging der Egyptenaren valt te zeggen, heeft zo goed als uitsluitend betrekking op de priesters. Dezen verfoeiden alle lichamelijke uitscheidingen, waaronder het haar en de nagels ³¹⁵). Zij schoren zich niet alleen het hoofd, maar ook het ge-hele lichaam kaal; het zal later nog ter sprake komen. Zij wasten zich drie ³¹⁶) of vier ³¹⁷) maal des daags met rivierwater. De wassingen gingen wel vooraf aan de drie ³¹⁸) of vier ³¹⁹) dagelijkse offers en gebeden aan de Zonnegod, welke in staat van reinheid moesten worden verricht: bij zonsopgang, op de middag, bij zonsondergang en eventueel daarvoor nog halverwege des namiddags. De pharaonen begonnen de dag steeds met een bad ³²⁰). De priesters sliepen op een op de blote grond gelegde van palmtakken vervaardigde mat, het hoofd rustend op het uit de pharaonische teksten als *wrs* bekende hoofdsteu-nel ³²¹). Het bed was in Egypte sedert het begin der dynastieke periode bekend, maar werd door

303) Vgl. Herod., Hist., II 92.

304) Anon., apud Joann. Malal., Chronogr., p. I 8e (ed. Venet.).

305) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 70, 10.

306) Pap. Insinger, VII 21-VIII 3, IX 2, XIV 10.

307) Levit., XXI 7, 13-14; Phil. Jud., De Spec. Legib., I 101-109; Flav. Jos., Antiq., III 276-277.

Ascetisch: Phil. Jud., De Vit. Mos., II 68.

308) Deut., XXIII 18 (17); Phil. Jud., De Joseph., 43-44.

309) Phil. Jud., De Joseph., 43-44; Test. Issach., III 5.

310) Test. Issach., VII 2; Menandr., Sentent., 38-39 (RIESSLER).

311) Test. Issach., II 3; Tob., VIII 7; Phil. Jud., De Joseph., 43; vgl. Idem, De Abrah., 253; Flav. Jos., Contra Apion., II 199; Idem., Bell. Jud., II 161.

312) Test. Joseph., VI 7, IX 2-3, X 2.

313) Phil. Jud., Quaest. in Genes., III 47-48.

314) Talm. Babl., Pirq. Ab., VI 6.

315) Plut., De Is. et Osir., 4, 5. Vgl. Esna, no. 197, 18, 19.

316) Pap. II Anastasi, VII 6-7; Pap. I Sallier, VII 6-7; Pap. Bibl. Nat., CXC VII, I 3; Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 7). Indiërs: Baudhājanadharmasāstra, II 10, 18, 19; Viṣṇusmṛti, XLVI 3, 24.

317) Herod., Hist., II 37.

318) Pap. Bremner Rhind, XXIII 7, XXIV 20; Edfou, II 139, 7, 141, 13, 145, 2, 171, 9, 172, 10, 231, 16, 241, 4-5, III 355, 8; Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 8); Plut., De Is. et Osir., 52, 79-80; Apul., Metam., XI 22. Vgl. Stèle van Tall al-Mashūṭa, 34 (SOTTAS; Demotische versie); Stèle van Rosetta, 23 (Demotische versie). Indiërs: Kauṣṭakjupaniṣad, II 7.

319) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 8).

320) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 70, 4, 10.

321) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 7); vgl. ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel I, blz. 335, noot 9. Op de aarde slapen de Magiërs: Diog. Laert., Vit. Philos., I 7; de Brahmanen: Phil. Jud., De Somn., II 56.

de grote massa der bevolking, die op een mat sliep ³²²), toch niet gebruikt. De aarde is de cosmische baarmoeder, de slaaphouding de embryonale houding; speculaties van symbolische aard kunnen in deze zaak medegespeeld hebben. Nog in de Graeco-Egyptische periode wordt de cultische slaap, tot verkrijging van een orakel, doorgebracht op een mat ³²³); eenmaal wordt voorgeschreven het hoofd daarbij op een baksteen te leggen ³²⁴). Dat het bed op dat late ogenblik voor profaan gebruik nog afgewezen zou zijn, is nauwelijks te geloven. De priesters hoedden zich voor corpulentie ³²⁵). Zij hielden hun lichaam mager, op het voorbeeld van de door hen gediende god Osiris ³²⁶). Over de haardracht der Joodse priesters, die in ieder geval niet kaal geschoren waren ³²⁷), eveneens later. Deelname aan de liturgie stond priesters en leken, ieder op zijn eigen wijze, open op voorwaarde van lichamelijke reinheid ³²⁸). De zeer vromen wasten zich des daags meermaals ³²⁹), vermoedelijk weer voorafgaand aan de drie dagelijkse gebeden. In de Hellenistische periode ontzegden sommige particulieren zich het bad, dat zij wel als genieting beschouwden ³³⁰), bij wijze van ascetische onthouding ³³¹). Bij het toilet behoorde ook het zich insmeren met olie, een zede, die bij alle volken van het antieke nabije oosten, Egyptenaren ³³²), Joden ³³³), Carthagers ³³⁴), Grieken, doch niet langer, of althans niet in dezelfde mate, bij de Romeinen in zwang was ³³⁵). Men bezigde voor dat doel olijfolie ³³⁶) en vond, dat daarvan een stimulerende werking op het lichaam uitgaat ³³⁷). Geparfumeerde olie was uit den boze ³³⁸); in het geheel niet gezalfd te zijn teken van vroomheid ³³⁹). De Jood sliep op een bed, dat eenvoudig was, zonder luxe ³⁴⁰). De vrome verkoos de blote grond ³⁴¹), desnoods belegd met een mat, met natuurlijke stenen (!) of ruwe planken ³⁴²). Aldus ook de wetgeleerde ³⁴³), die bovendien zijn nachtrust kort hield ³⁴⁴). Het slapen op de grond remt de geslachts-

322) ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel V, blz. 307, noot 8. Vgl. noot 426.

323) K. PREISENDANZ, Papyri Graecae Magicae, Leipzig en Berlijn, 1928-1931, nos. II 22-23, VII 489-490, 668, VIII 103, XIII 116, 136-137, 350 (blote grond), 672 (idem), 702-704; Mag. Pap. Londen-Leiden, V 7, 32.

324) PREISENDANZ, Papyri Graecae Magicae, no. VIII 104.

325) Plut., De Is. et Osir., 5.

326) Plut., De Is. et Osir., 51; Synes., Aegypt., I 2. Hierover meer in De Geboorte van Horus, hoofdstuk VI.

327) Levit., XXI 5.

328) Priesters: Exod., XXX 17-21; Jubil., XXI 16; etc. Leken: Genes., XXXV 2; Exod., XIX 10, 14; Ps., XXVI 6; etc.

329) Flav. Jos., Vit., 11.

330) Talm. Babl., Berāk., 57b.

331) Phil. Jud., Quod Deter., 19 (vasten?).

332) Pyr., 816c, 879c, 937d, 1079b, 1511a, 1512a, 2039.

333) Deut., XXVIII 40; II Sam., XII 20; Mich., VI 15; Ruth, III 3; etc.

334) Polyb., Hist., III 87, 2.

335) Vgl. Polyb., Hist., III 87, 2; Dio. Cass., Hist. Rom., LIII 27, 1, LXXXVII 11, 3.

336) Deut., XXVIII 40; Mich., VI 15.

337) Phil. Jud., De Somn., II 58; Talm. Babl., Berāk., 57b.

338) Amos, VI 6; Phil. Jud., De Somn., II 59. Vgl. Spreuk., XXI 17.

339) Phil. Jud., Quod Deter., 19 (vasten?).

340) Phil. Jud., De Somn., II 57; Idem, De Spec. Legib., II 20.

341) Phil. Jud., Quod Deter., 19 (vasten?); Idem, De Somn., II 56; Idem, De Spec. Legib., II 20.

342) Phil. Jud., De Somn., II 56.

343) Talm. Babl., Pirq. Āb., VI 4; Mass. Kall. Rabb., VIII 4.

344) Talm. Babl., Pirq. Āb., VI 6.

drift ³⁴⁵). Van lichamelijke oefeningen, van sport, vernemen wij bij de Joden een ogenblik onder de regering van de hogepriester Jason, in de eerste helft van de tweede eeuw voor het begin onzer jaartelling ³⁴⁶). Deze voerde onder druk der Seleucieden Griekse zeden in Jeruzalem in. De bevolking, priesters inclus, betoonde zich enthousiast, maar de kort daarop volgende opstand der Maccabeeën deed alles weder te niet.

De ambtsdracht der Egyptische priesters was vervaardigd van linnen ³⁴⁷). De priesters waren ongeschoeid of geschoeid met sandalen van papyrus ³⁴⁸). Kleding vervaardigd van dierlijke producten, als daar zijn wol of leder, mocht in het heiligdom, waar alle doodslag gruwel was, niet worden gedragen ³⁴⁹). Tijdens het offer aan de Zonnegod had men ook zijn gouden sieraden af te leggen ³⁵⁰); wellicht tot betoon van nederigheid, want goud is de materie van de zon zelf. Over de dracht der leken, die zich in het leven van alle dag niet al te veel van de cultische voorschriften aangetrokken zullen hebben, laat zich uit de teksten een uitvoerige documentatie bijeen lezen; maar er zijn helaas teveel onbekenden bij. De Joodse priester was eveneens gekleed in linnen ³⁵¹) en verrichtte naar alle waarschijnlijkheid zijn dienst ongeschoeid ³⁵²). De Joodse leken waren buiten het heiligdom gekleed in kledingstukken, die veelal van wol waren vervaardigd ³⁵³). Zij toonden hun vrome gezindheid door soberheid. Kleding diende tot bescherming tegen het klimaat ³⁵⁴), maar behoorde overigens eenvoudig ³⁵⁵) en zelfs onverzorgd te zijn ³⁵⁶). De vromen droegen des zomers een dun linnen gewaad met gordel, des winters een stevige ruige mantel ³⁵⁷). De profeten droegen een kameelharen kleed ³⁵⁸), met lederen ³⁵⁹) of linnen ³⁶⁰) gordel; in tijden van benauwenis ook diervellen ³⁶¹) of zelfs boombast ³⁶²). Dat kan beroepsdracht zijn geweest; of was het alleen de plunje der armsten? Bij feestelijke gelegenheden bekransde men zich, doch met bloemen, niet met kransen van metaal, bijvoorbeeld goud, vervaardigd ³⁶³). De woning was eenvoudig; zij diende tot beschutting ³⁶⁴) en mocht geen

345) Talm. Babl., Gitt., 70a.

346) I Machab., I 11-15; II Machab., IV 7-17; Flav. Jos., Antiq., XII 240-241.

347) Pyth. Liturg., noot 175, waarbij: Pianchistèle, 12; Esna, 197, 16, 18, 20. Magiërs: Diog. Laert., Vit. Philos., I 7.

348) Pyth. Liturg., noten 174, 175.

349) Pyth. Liturg., noten 174, 176. Voeg toe: Esna, 197, 17; Gnom. Id. Log., 71, 76; Philostr., Vit. Apollon., VIII 7 (5); Pap. Berlijn, no. 6889, 12 (WILCKEN).

350) Pyth. Liturg., noot 613. Magiërs en Perzen: Diog. Laert., Vit. Philos., I 7; Procop., De Bell. Pers., I 17, 28.

351) Pyth. Liturg., noot 178, waarbij: Hegesipp., apud Euseb., Hist. Eccles., II 23, 6; Epiphan., Panar., LXXVIII 13,3, 14,1; Flav. Jos., Antiq., XX 216-217.

352) Pyth. Liturg., noot 177, waarbij: Mišn., Berāk., IX 5; Talm. Babl., Berāk. 62b. Indiërs: Gautamadharmasāstra, IX 45.

353) Zo vooral Artapan., fr. 3 (JACOBY; ad 20). Vgl. Pyth. Liturg., noot 179.

354) Phil. Jud., De Somn., II 52.

355) Test. Issach., IV 2; Phil. Jud., De Somn., II 53.

356) Phil. Jud., Quod Deter., 19 (vasten?).

357) Phil. Jud., De Spec. Legib., II 20.

358) II Kon., I 8; Zacharj., XIII 4; Ev. Matth., III 4; Ev. Marc., I 6.

359) II Kon., I 8; Ev. Matth., III 4; Ev. Marc., I 6.

360) Jerem., XIII 1.

361) Hebr., XI 37. Vgl. Genes., III 21.

362) Flav. Jos., Vit., 11. Vgl. Āpastambadharmaśāstra, II 9, 22, 1; etc.

363) Phil. Jud., De Somn., II 62.

364) Phil. Jud., De Somn., II 54.

lustoord zijn ³⁶⁵). Zo ook het meubilair ³⁶⁶). Men kon met de handen drinken ³⁶⁷). Wilde men dat niet, dan was toch een aarden nap voor het doel toereikend ³⁶⁸).

De Egyptische priesters verrichtten hun taak in de tempel onder het meest volstreckte stilzwijgen ³⁶⁹). Dat was ter ere van de Zonnegod, die als Harpocrates, Horus-het-kind, tot zwijgzaamheid maande door de vinger op de mond te leggen ³⁷⁰). De priesters leefden buiten de maatschappij, geheel in beslag genomen door hun liturgische, letterkundige en wetenschappelijke taken ³⁷¹). Lachten zij een enkele maal, dan was dat, vooral gedurende de reinheidsperiode ³⁷²), toch niet meer dan glimlachen ³⁷³). Zwijgzaamheid was volgens de Egyptenaren een grote deugd; zij werd de jonge lieden door hen vanaf de oudste tijden ingeprent ³⁷⁴). In de temenos van Osiris was alle geluid gruwel ³⁷⁵); ook daar heerste een verplicht stilzwijgen. Hetzelfde was tot meerder ere van Jahwe het geval in de tempel te Jeruzalem; hoewel daar honderden priesters te werk gesteld waren, was het er doodstil ³⁷⁶). Ook de Joden hechtten grote waarde aan de zwijgzaamheid ³⁷⁷); zij verwachtten van hun wetgeleerden in het bijzonder, dat zij zwijgzaam waren en zich niet aan scherts overgaven ³⁷⁸). Veel verder in deze richting gingen leken als Bannus, de leermeester van Flavius Josephus ³⁷⁹) en Johannes de Doper ³⁸⁰), die zich geheel uit de maatschappij terugtrokken en zich in de woestijn vestigden.

Tot zover de onthoudingen. Allereerst moet nu gezegd worden, dat de hierboven gegeven uiteenzetting aanvechtbaar is. Het is wel zeker, dat de priesterlijke onthoudingen van symbolische, niet van ethische oorsprong waren, dus eerst in het volgende hoofdstuk behoorden te worden behandeld. Toegegeven, dat dat zo is — en inderdaad zullen zij in het tweede hoofdstuk wederom ter sprake komen —, is toch ook haar opname alhier te verdedigen. De priesterlijke en de niet-priesterlijke onthoudingen vormen in de teksten, die ons ter beschikking staan, een homogene en daarom ook ondeelbare massa; zij worden alle gemotiveerd vanuit de ethiek. Bezaten wij over de priesterlijke een meer gedetailleerde informatie, wij zouden de symbolische of wellicht disciplinaire oorsprong van vele harer kunnen aantonen en de niet-priesterlijke, vermoedelijk uit haar voortgekomen ³⁸¹),

365) Phil. Jud., Quod Deter., 19 (vasten?); Idem, De Somn., II 54-55.

366) Phil. Jud., De Somn., II 61; Idem, De Spec. Legib., II 20.

367) Phil. Jud., De Somn., II 60.

368) Phil. Jud., De Somn., II 61.

369) Apul., Metam., XI 22. Vgl. Heliodor., Aethiop., VI 15.

370) Plut., De Is. et Osir., 68; Damasc., Vit. Isid., fr. 174 (ZINTZEN); Varr., apud Augustin., De Civ. Dei, XVIII 5; Auson., Epist., XXIX 27. Perzen: Ammian. Marcellin., Res Gest., XXI 13, 4.

371) Chaerem., fr. 6 (JACOBY).

372) Plut., Quaest. Conviv., V 10, 2.

373) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 6).

374) Ptahhotep, 166, 365-369; Pap. I Sallier, VIII 6; Anii, III 11; Amenemope, VI 7-8, VII 9-10, X 11, XXII 8, 15-16, XXIII 11, XXVI 3; Anchsjoesjanq, XIV 12; Pap. Insinger, XXII 10.

375) H. JUNKER, Das Götterdekret über das Abaton, Wenen, 1913, blz. 21, 23, 31; Pap. Dodgson, vo. 17-19.

376) Epist. Arist., 95. Vgl. Habak., II 20; Zefanj., I 7; Ps., XXXVII 7, LXII 6, LXV 2.

377) Spreuk., XVII 28; Predik., V 1; Sirac., V 11-13; Test. Napht., III 1; Phil. Jud., De Ebriet., 71; Idem, De Fug., 86; I Thess., IV 11; I Petr., III 4; Talm. Babl., Pirq. Äb., I 17. III 17.

378) Talm. Babl., Pirq. Äb., III 17, VI 6.

379) Flav. Jos., Vit., 11.

380) Ev. Matth., III 1; Ev. Marc., I 4.

381) Vgl. Phil. Jud., De Vit. Contempl., 82.

tegenover haar kunnen plaatsen. Bij de huidige stand der documentatie kan dat niet. Van de priesters werd een dubbele mate van reinheid geeist ³⁸²), aldus definiëren de antieken zelf de verhouding tussen de priesterlijke en de niet-priesterlijke onthoudingen; en daarmee moeten wij tevreden zijn.

Over de oorsprong der ascese waren bij de Egyptenaren en de Joden tradities in omloop, waarvan enige kleine fragmenten tot ons zijn gekomen. De ethiek werd bij de schepping der wereld door de goden behalve in de mens geïncorporeerd in de dieren. Ieder dier heeft zijn speciale deugd en is van deze deugd het symbool. De soberheid, die aan de ascese ten grondslag ligt, wordt bij twee dieren gevonden, beide goddelijk van aard, de valk en de stier. De valk, geheel uit bloed en pneuma bestaande, neemt niet meer dan de allergeringste hoeveelheid voedsel tot zich ³⁸³). De stier is in de pharaonische letterkunde symbool van seksuele potentie, maar is dat bij de zoölogen van kuisheid. Hij bespringt de koe zonder zich daarbij te bewegen en bespringt haar niet meer na de ontvingenis ³⁸⁴); de stier Apis kreeg van zijn priesters de koe trouwens slechts eenmaal 's jaars voorgeleid ³⁸⁵). Is de stier door een mededinger verslagen, dan bereidt hij zich, geheel als de atleet, op een tweede ronde voor door geslachtelijke onthouding en soberheid ³⁸⁶). Stieren en koeien weiden gescheiden ³⁸⁷); de stier is de minst geile van alle dieren ³⁸⁸). Een symbool niet aan de zoölogie ontnomen was de hiëroglief voorstellend de met de hand vastgehouden roede; deze beduidde eveneens de soberheid ³⁸⁹). Zij komt reeds voor in de Pyramide-teksten, maar wordt daar gebezigd voor het begrip der onanie ³⁹⁰).

De Egyptenaren plachten de overledenen te mummificeren ἐς δόξαν ἀθανασίας, ten einde hun de onsterfelijkheid te verlenen ³⁹¹), en verwijderden daarbij de weke delen uit het lichaam, die in vier lijkvazen, de vier zonen van de god Horus personifiërend, apart werden bijgezet. Hierover bestaan drie berichten, waarin een ascetische toon valt te beluisteren. Plutarchus spreekt over „de Egyptenaren, die het dode lichaam opensneden en aan de zon toonden, daarvan vervolgens een gedeelte in de rivier wierpen en de rest van het lichaam, als zijnde hierdoor gereinigd, mummificeerden” ³⁹²). Hij herhaalt dat elders en spreekt dan, in de tegenwoordige tijd, over „de Egyptenaren, die de ingewanden der doden verwijderen, hen ten aanschouwe van de zon opensnijden en wegwerpen, als zijnde de oorzaak aller zonden door de overledene begaan” ³⁹³). Veel uitvoeriger is het bericht van Porphyrius, die ook zijn zegsman noemt, een van elders niet bekende Egyptenaar Euphantus. „Niet mag onvermeld blijven, zegt hij, dat de Egyptenaren, wanneer

382) Flav. Jos., Antiq., III 276, vgl. 278. Zo ook: Phil. Jud., De Ebriet., 69, 76, 135; Idem, De Vit. Mos., II 68; Idem, De Spec. Legib., II 163; Porphyr., De Abstin., II 3. Hogepriester: Phil. Jud., De Spec. Legib., I 109.

383) Plut., De Is. et Osir., 51.

384) Horapoll., Hierogl., I 46, II 78.

385) Plin., Nat. Hist., VIII 186; Solin., Coll. Rer. Memor., XXXII 20.

386) Aelian., De Nat. Anim., VI 1. Vgl. Aristot., Hist. Anim., 575a; Oppian., Cynege., II 72-82;

Vergil., Georg., III 224-241.

387) Aristot., Hist. Anim., 572b.

388) Aristot., Hist. Anim., 575a.

389) Horapoll., Hierogl., II 7.

390) Pyr., 1248a.

391) Dio Cass., Hist. Rom., L 24, 6.

392) Plut., Sept. Sap. Conviv., 16.

393) Plut., De Es. Carn., II 1.

zij een overledene der vermogende klasse mummificeren, onder andere maatregelen, die zij ten behoeve van het dode lichaam treffen, de ingewanden (*κοιλία*) er heimelijk uit verwijderen en in een kist leggen, welke zij voor de zon plaatsen. Zij leggen dan een belijdenis af, waartoe een der met de mummificatie belaste lijkbezorgers een spreuk reciteert. Deze spreuk, door Euphantus uit zijn moedertaal overgezet, luidt: „Mijn heer Zon en alle goden, die de mensen het leven verleent, ontvangt mij en schenkt mij het verblijf bij de eeuwige goden! Want ik heb de goden, die mijn ouders mij voorgehouden hebben, met vroomheid gediend, zo lang als ik in hun eeuw (*αἰών*) het leven had, en heb steeds hen, die mijn lichaam verwekten, geëerd. Ik heb van mijn medemensen niemand gedood; ik heb mij geen in bewaring gegeven pand toegeëigend, noch enig ander onherstelbaar kwaad begaan. Heb ik in mijn leven gezondigd door te eten of te drinken wat (als spijs) niet geoorloofd is, dan heb ik niet uit mijzelf gezondigd, maar door deze hier”. Daarbij wijst hij op de kist, waarin zich het ingewand (*γαστήρ*) bevindt. Na deze woorden werpt hij (de inhoud) in de rivier en mummificeert de rest van het lichaam, als zijnde rein”³⁹⁴). Deze drie berichten zijn gelijkkluidend en bevestigen elkander. De belijdenis afgelegd ten overstaan van de Zonnegod in diens functie van rechter is verwant aan de belijdenis van schuldloosheid in hoofdstuk CXXV van het Dodenboek, die echter nimmer onder de teksten op de lijkvazen wordt aangetroffen. De zonen van Horus waren de beschermgoden der ingewanden; zij verdrijven de honger van de dode, wordt van hen in een Pyramidetekst gezegd³⁹⁵). In een vignette van het boek Amduat schijnen zij de vier elementen te personifiëren³⁹⁶). De bijzetting in de lijkvazen zou, indien dat zo is, de terugkeer van het dode lichaam tot de vier elementen beduiden; een uit de antieke letterkunde bekend motief³⁹⁷). De onderdompeling der ingewanden in de Nijl moet geschied zijn met het oog op de wederopstanding, want Nijlwater is zaad³⁹⁸). Ongelukkigerwijze stelt juist dit detail ons voor moeilijkheden. Behalve de hersenen, die inderdaad weggeworpen kunnen zijn³⁹⁹), zijn de ingewanden steeds voltallig in de lijkvazen aanwezig.

Gegiste drank en dierlijke spijs worden door de mens zelf bereid, het geslachtsverkeer is van God gegeven. Is het genot van de twee eerstgenoemde althans door God geoorloofd gesteld? Men zoekt het antwoord op deze vraag weer in de voortijd. De Egyptenaren bezitten met betrekking tot de wijnbouw twee tradities. De eerste is negatief. De wijn is voortgekomen uit het bloed der Giganten. Dezen kwamen tegen de goden in opstand, maar werden door hen verslagen. Hun bloed vloeide ter aarde en daaruit ontsproot de wijnstok. De wijn is in werkelijkheid het bloed der voorouders; het is daarom, dat hij de zinnen benevelt⁴⁰⁰). De tweede traditie is positief. De wijnbouw is onderdeel der

394) Euphant., apud Porphy., *De Abstin.*, IV 10. Vgl. *Talm. Babl.*, Šabb., 151b.

395) *Pyr.*, 552, b-c.

396) *De Geboorte van Horus*, Leiden, 1963-1968, blz. 165, fig. 25.

397) Grieken: Hippocrat., *De Hebdom.*, 52; Stoic., fr. II 414 (VON ARNIM); Epictet., *Dissert.*, III 13, 15, IV 7, 15; Lucian., *Hermotim.*, 7; Marc. Antonin., *In Sem. Ips.*, II 17; Artemid., *De Somn. Interpr.*, I 79; Galen., *Introd.*, 9; Procl., *Comment. in Platon. Tim.*, p. III 319 (DIEHL). Romeinen: Vell. Patern., *Hist. Rom.*, II 123, 2. Egyptenaren: Stob. *Herm.*, XXIII 59. Joden: Phil. Jud., *De Spec. Legib.*, I 266. Gnostieken: Hippolyt., *Refut.*, V 21, 5, VII 38, 5. Manichaeërs: Mani, *Cephal.*, p. 28, 12-13 (POLORSKY-BÖHLIG). Perzen: Xenoph., *Instit. Cyr.*, VIII 7, 20. Indiërs: *Bṛhadāraṇjakopaniṣad*, III 2, 13.

398) *De Geboorte van Horus*, blz. 109-121.

399) Zie Oudh. Med., deel XLV, Leiden, 1964, blz. 16, noot 12.

400) Eudox., fr. 300 (LASSERRE).

menselijke beschaving. Osiris, opgevoed in de stad Nysa in Arabië, ontdekte daar de wijnstok, proefde van zijn vruchten en onderrichtte de mensheid in de wijnbouw ⁴⁰¹). Als plaats van ontdekking wordt ook genoemd de stad Plinthine in de Mareotis, het centrum van de wijnbouw in Egypte ⁴⁰²). Over de wijn wordt in het Oude Testament het eerst gesproken in de episode van Noach. Deze plantte een wijnstok, bedronk zich en geraakte in twist met zijn zonen ⁴⁰³). De Rabbijnen voegen daaraan enige details toe. De boom der kennis van goed en kwaad in het Paradijs, van welks vrucht Adam gegeten had, was de wijnstok ⁴⁰⁴). Een twijg daarvan was door een der vier Paradijsrivieren medegevoerd en deze werd door Noach na afloop van de zondvloed gevonden ⁴⁰⁵). Volgens een interpolatie van Christelijke hand verkreeg hij van Jahwe uitdrukkelijk toestemming hem te planten ⁴⁰⁶). Er waren ook niet-Bijbelse tradities in omloop. De gnostieken genaamd Severianen meenden, dat de wijnstok was ontstaan uit het zaad van de duivel, toen deze na zijn strijd met Jahwe als slang op aarde nederviel ⁴⁰⁷); wellicht de strijd door Jahwe gevoerd tegen de Giganten ⁴⁰⁸). De Phoeniciërs beschouwden als bakermat van de wijn-cultuur hun hoofdstad Tyrus ⁴⁰⁹). Hier doen ook de Perzen hun intrede in deze studie. In hun mythologie komen de levende wezens op aarde voort uit de leden van een cosmisch rund, een koe, door Ahuramazda geschapen en door diens vijand Angromainiu gedood. Uit haar bloed ontstond de wijnstok, en daarom is de wijn bloedverwekkend ⁴¹⁰).

Bloedig offer en dierlijke spijs wegen zwaarder op het geweten van de mens dan de gegiste drank; ook over hen is veel nagedacht. De leer is bij alle antieke volken dezelfde. De mens voedde zich oorspronkelijk met plantaardige spijs ⁴¹¹); de dag, waarop hij op dierlijke spijs overging, was tevens die van zijn eerste zonde. Voor de Egyptenaren wordt dat uiteengezet door Theophrastus, die uitvoerig beschrijft hoe de bewoners van het Nijldal zich voor offer en spijs oorspronkelijk bedienden van kruiden, vruchten, graan en koeken, zich vervolgens echter aan het dier vergrepen. De goden waren daarover vertoornd en straften hen door hen in staat van zonde te doen vervallen; sedertdien aten zij vlees, offerden velen, onvroom, in het geheel niet meer en brachten anderen, evenzeer onvroom, het verwerpelijke dieroffer ⁴¹²). In het boek Genesis geeft Jahwe aan het eerste mensenpaar onmiddellijk na hun verwekking een voorschrift inzake het door hen te

401) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 15, 8. Op naam van Dionysus: ibid., III 62-74, IV 1-5. Vgl. Tibull., Eleg., I 7, 33-42; Martian. Capell., De Nupt. Philol. et Merc., II 158; J. A. CRAMER, Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis, Oxford, 1839-1841, deel II, blz. 189.

402) Hellanic., fr. 175 (JACOBY); Eustath., Comment. in Hom., Odyss., p. 1635, 16-17 (ed. Rom.).

403) Genes., IX 20-27.

404) Talm. Babl., Berāk., 40a, vgl. 34b; Ibid., Sanhedr., 70a; Midr. Genes. Rabb., XV 7, XIX 5; Midr. Pesiq. Rabb., XLII 1. Zo ook I Hen., XXXII 4; III Bar., IV 8, 16-17; Apoc. Abrah., XXIII 5-6.

405) Pirq. Rabb. Eliez., 23; Targ. Ps.-Jonath. in Genes., IX 20. Vgl. III Bar. IV 11-12; Midr. Genes. Rabb., XXXVI 3. Zo ook de Grieken: Diod. Sic., Bibl. Hist., III 62, 10.

406) III Bar., IV 9-15.

407) Epiphan., Panar., XLV 1, 5.

408) PREISENDANZ, Papyri Graecae Magicae, no. IV 3058-3060.

409) Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., II 2, 2.

410) Bundahišn, XIII 2 (ANKLESARIA); Vičtākihā-i-Zātspram, III 46 (ANKLESARIA). Vgl. Atharvaveda, IX 7, 17.

411) Empedocl., fr. 31 B, 128 (DIELS); Ovid., Fast., I 337-348.

412) Theophrast., De Piet., fr. 2-3 (PÖTSCHER).

nuttigen voedsel: voor hen is alle eetbare groente, voor de dieren is alle onkruid ⁴¹³). De Rabbijnen lezen in deze woorden, dat de dierlijke spijs voor de eerste mensen verboden was gesteld ⁴¹⁴). De volgende generatie was reeds aan het offeren; Kain offerde vruchten, Abel lammeren ⁴¹⁵). Desondanks was Jahwe op de eerste en niet op de tweede vertoornd ⁴¹⁶). De passage is niet bruikbaar voor het onderhavige onderwerp en door de Rabbijnen in deze zin dan ook niet van commentaar voorzien. Na afloop van de zondvloed sprak Jahwe tot Noach: „Alwat zich roert, dat levend is, zij U tot spijs. Ik heb het U al gegeven, gelijk het groene kruid” ⁴¹⁷). Het verbod is hier opgeheven, de dierlijke spijs wordt zelfs voorgeschreven. Zo hebben alle commentatoren het opgevat ⁴¹⁸); behalve de tot ascese geneigde Philo, die aan de passage een andere uitleg poogt te geven ⁴¹⁹). Volgens een afwijkende traditie werd de eerste mens in het Paradijs door de engelen onthaald op gebraden vlees en gekoelde wijn ⁴²⁰); de bedoeling is echter slechts een voorstelling te geven van de primordiale heilstoestand. Het leerstuk werd ook in de gewijde letterkunde der overige volken behandeld. De schrijver Asclepiades vermeldt, dat de Phoeniciërs op het eiland Cyprus oorspronkelijk geen dieren offerden, maar het dieroffer invoerden, toen men bij wijze van substitutie ziel voor ziel verlangde. De priester, die het offer opdroeg, likte bij toeval de vingers af, kreeg de smaak te pakken en at met zijn vrouw van het vlees. Beiden werden tot straf hiervoor door de regerende vorst Pygmalion ter dood gebracht. Hun opvolger in het priesterambt beging dezelfde zonde en onderging hetzelfde lot. Middelerwijl waren de Phoeniciërs echter aan de dierlijke spijs gewend geraakt, zodat men met het straffen ophield ⁴²¹). Van de Syriërs wordt gezegd, dat zij de eersten waren, die mensen en dieren offerden ⁴²²). In de overlevering der Perzen vervalt het eerste mensenpaar in zonde door een leugen uit te spreken ⁴²³). Dagen later slachtten zij een jong schaap, dat zij offerden en opaten ⁴²⁴).

De ascese werd in historische tijd in Egypte gepropageerd door de eerste Saïeten, in de tweede helft van de achtste eeuw voor het begin onzer jaartelling. De documentatie is summier en vaag. Alexis een overigens onbekend schrijver, „zeide, dat Bocchoris en zijn vader Neochabis matig waren in hun voeding” ⁴²⁵). Hiertoe de geschiedschrijver Diodorus Siculus: „Men zegt, dat na de goden het eerst Menas over de Egyptenaren regeerde, die het volk leerde goden te vereren en offers te brengen, doch tevens tafels en rustbedden voor zich op te stellen en kostbare tapijten te gebruiken, die kortom overdaad en een verkwistende levenswijze invoerde. Daarom, zegt men, was Tnephachthus, de

413) Genes., I 29-30.

414) Talm. Babl., Sanhedr., 59b; Midr. Genes. Rabb., XXXIV 13.

415) Genes., IV 3-5.

416) Is de tekst in de oorspronkelijke gestalte overgeleverd?

417) Genes., IX 3.

418) Flav. Jos., Antiq., I 102; Talm. Babl., Sanhedr., 57a, 59b; Midr. Genes. Rabb., XXXIV 13; Midr. Ps., CXLVI 4.

419) Phil. Jud., Quaest. in Genes., II 58.

420) Talm. Babl., Sanhedr., 59b; Mass. Āb. de Rabb. Nāt., I 8.

421) Asclepiad. Cypr., fr. 1 (JACOBY). Vgl. Neanth. Cyz., fr. 32 (JACOBY).

422) Theophrast., De Piet., fr. 13 (PÖTSCHER).

423) Bundahišn, XIV 15-16 (ANKLESARIA). Vgl. Avesta, Jašt, XIX 33?

424) Bundahišn, XIV 21 (ANKLESARIA).

425) Alex. Sam., fr. 3 (MÜLLER).

vader van de wijze Bocchoris, toen hij tijdens zijn regering, vele generaties later, een veldtocht naar Arabië ondernam, hem in dat verlaten en onvruchtbare land de levensmiddelen kwamen te ontbreken en hij, gebrek lijdende gedurende één dag, genoodzaakt was in de armelijke kost ten huize van enige daar aanwezige inwoners te delen, daarover ten zeerste voldaan, veroordeelde de overdaad en vervloekte de koning, die als eerste het voorbeeld had gegeven tot een verkwistende levenswijze. De gewijzigde zede inzake voedsel, drank en slaap greep hem zo aan, dat hij de vloek in hiëroglifische tekens deed aanbrengen op de schrijn van Zeus te Thebe. Dit vooral schijnt de reden geweest te zijn, waarom de roem en de eer van Menas niet tot in latere jaren heeft stand gehouden" ⁴²⁶). En Plutarchus, nagenoeg hetzelfde: „Men zegt, dat de antieken overdaad, verkwisting en genotzucht zozeer laakten, dat, naar verluidt, te Thebe in het heiligdom een stèle stond, waarop vervloeking en ingebeteld tegen koning Minis, die als eerste de Egyptenaren van hun sobere, spaarzame en eenvoudige levenswijze had afgebracht. Men zegt, dat Technactis, de vader van Bocchoris, op een veldtocht tegen de Arabieren, toen zijn bagage op zich wachten liet, het (ter plaatse) aanwezige voedsel met smaak opat, vervolgens op een strozak in een diepe slaap viel en aldus gewonnen werd voor een frugale levenswijze. Dientengevolge vervloekte hij Minis en deed onder bijval der priesters de vloek op een stèle vastleggen" ⁴²⁷).

Men kan slechts gissen naar de ware toedracht der hier vermelde gebeurtenissen. Tefnachte — aldus luidt de naam in de Egyptische vorm — was vorst der stad Saïs onder de regering der XXIIIste, Libysche dynastie. Na de val dezer laatste breidde hij zijn gezag over geheel Neder-Egypte uit en kwam hij in conflict met de Koesjieten, die Opper-Egypte bezetten. De oppositie door hem gevoerd tegen de nagedachtenis van Menes, de eerste koning van het dynastieke tijdvak, was oppositie tegen de Egyptische cultuur als zodanig. Het is mogelijk, dat hij deze heeft willen reorganiseren; op dat ogenblik was dat inderdaad urgente noodzaak. Hij verkreeg de medewerking der Thebaanse priesterschap, zich wellicht haar negatieve houding tegenover Achnaton, de hervormer van zes eeuwen tevoren, herinnerend. De stèle door hem in de tempel opgericht is tot heden niet teruggevonden; men verwondert er zich over, dat hij zich in Thebe, de stad zijner vijanden heeft kunnen wagen. Zijn werk werd na zijn dood voortgezet door zijn zoon Bocchoris. Ook deze was kritisch gestemd en voerde vernieuwingen in ⁴²⁸). Toen de Koesjieten hem in handen kregen, leidden zij hem op de brandstapel.

Historisch is eveneens de volgende mededeling, ontleend aan de reisbeschrijving van Eudoxus, die haar optekende uit de mond van een Egyptische priester: „De koningen begonnen te drinken vanaf Psammetichus. Daarvoor dronken zij geen wijn, noch ook offerden zij hem als dierbaar aan de goden" ⁴²⁹). Dit laatste is, gezien de talloze wijnplengingen afgebeeld op de pharaonische reliëfs, een nogal verrassende bewering. Het zal de priester echter niet zozeer om een eventuele wijziging in de offergebruiken zijn gegaan, als wel om het feit, dat Psammetichus als eerste pharao wijn dronk. Dat beduidt kritiek. Het is een verwijt van zedenbederf, waarvan het onderliggende motief van politieke aard

⁴²⁶) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 45, 1-2.

⁴²⁷) Plut., De Is. et Osir., 8.

⁴²⁸) Hierover in de volgende aflevering van dit tijdschrift.

⁴²⁹) Eudox., fr. 300 (LASSERRE).

geweest moet zijn. Psammetichus regeerde bij de gratie der Assyriërs, die de Koesjieten uit Egypte hadden verdreven en hemzelf als vazal beschouwden ⁴³⁰). Hij moest zich staande houden met behulp van Griekse huurtroepen ⁴³¹). Om te kunnen regeren opende hij Egypte voor de vreemdelingen, aan welke hij ten koste der Egyptenaren leidende functies in het leger inruimde ⁴³²). Met Griekse hulp bevocht hij te Momemphis de zege op de met hem concurrerende troonpretendenten ⁴³³), met Griekse hulp ook nam hij de hoofdstad Memphis in ⁴³⁴). Onder zijn regering was het, dat de Grieken in het jaar 630 v. Chr. de sprong over de Middellandse Zee waagden en op het Afrikaanse vasteland bewesten Egypte de kolonie Cyrene stichtten. Dat alles bezorgde hem de haat zijner landgenoten, die in groten getale naar het zuiden, naar Koesj uitweken ⁴³⁵). De ten allen tijde aanwezige tegenstelling tussen Opper- en Neder-Egypte werd daardoor tot een tegenstelling tussen de orthodoxie der Thebanen en met hen verbonden Koesjieten en het opportunisme der Saïeten. Van de herkomst van Psammetichus' dynastie is bitter weinig bekend. Voor de priester, die Eudoxus te woord stond, had zij blijkbaar haar grootheid gekocht met de slavernij der natie.

Men zoekt tevergeefs in de litteratuur der Egyptenaren en der Joden naar een technische terminologie der ascese. Men komt wel belangwekkende termen tegen, zoals bij de Egyptenaren *ip.f* ⁴³⁶), *mh-h3.tj.f* ⁴³⁷) en *twf.f* ⁴³⁸), voor het zich beheersen, *dnf* ⁴³⁹), voor de matigheid, en bij de Joden יצר-הרע ⁴⁴⁰), voor de boze drift; de laatste door Philo vertaald met ἡδονή ⁴⁴¹). Maar zij bewijzen vooralsnog weinig. De Egyptische termen hebben in hun context een ethische, niet een ascetische betekenis en de boze drift der Joden zette, Philo ten spijt, haar slachtoffers niet zozeer tot overdaad aan als wel tot zonde. Eerst de Grieken brengen abstracte definities. Zij prijzen de strijd vooral door de Egyptische priesters gevoerd tegen de ἐπιθυμία, begeerte ⁴⁴²), de ἡδονή, lust ⁴⁴³), en de πάθος, harts-tocht ⁴⁴⁴), en tevens de ἐγκράτεια, ingetogenheid ⁴⁴⁵), de κακοπάθεια, volharding ⁴⁴⁶), de

430) Assurbanipal, Annalen (STRECK): Cyl. Rassam, II 114-115. Vgl. *ibid.*, I 90-111, II 8-19; Tabl. K 228 + K 2675, ro. 33; Herod., Hist., II 152.

431) Herod., Hist., II 152, 154.

432) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 67, 2. Relativering der Egyptische aanspraken op autochthone oorsprong: Herod., Hist., II 2.

433) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 66, 12.

434) Polyæn., Strateg., VII 3.

435) Herod., Hist., II 30; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 67, 3-7; Strab., Geogr., II 5, 14, XVI 4, 8, XVII 1, 2; etc.

436) Pap. Insinger, III 4.

437) Pap. Insinger, VIII 3.

438) Pap. Insinger, V 13, 17, VI 8, 17, XXVI 17.

439) Pap. Insinger, IV 16-18, VI 15-16. Vertaald met σύμμετρος in Inscr. Canop. A 17 (SPIEGELBERG; Demotische versie).

440) Bewijsplaatsen verzameld bij H. L. STRACK en P. BILLERBECK, Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch, München, 1922-1928, deel IV, blz. 466-483.

441) Phil. Jud., De Congress., 169; Idem, De Spec. Legib., II 160, 161; Idem, Quaest. in Exod., II 14, vergeleken met Talm. Jer., Beräk., 7d, 63; Talm. Babl., Beräk., 17a; Midr. Genes. Rabb., XXXIV 10.

442) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 8). De pharaos: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 70, 6.

443) Plut., De Is. et Osir., 2. De vromen: Isocr., Busir., 23; F. CUMONT, L'Egypte des Astrologues, Brussel, 1937, blz. 149, noot 2.

444) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 6). De pharaos: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 71, 3. De vromen: CUMONT, L'Egypte des Astrologues, blz. 149, noot 2.

σωμμετρία, matigheid ⁴⁴⁷), en de σωφροσύνη, soberheid ⁴⁴⁸), waarmede zij deze overwonnen. *Sobria religio*, zegt de Romein Apuleius ter typering van de Egyptische godsdienst ⁴⁴⁹). Dezelfde of soortgelijke termen als de hier vermelde worden ook gebezigd voor de Joodse priesters. De priesters leefden onder inachtneming der diverse reinheidswetten volgens de inheemse litteraturen, als asceten uit vrome overtuiging volgens de Grieken. Het verschil tussen beide typeringen ligt niet in de zaak zelf, maar in de gezichtshoek, waaronder zij beschouwd wordt. De inheemse litteraturen gaan uit van de daad, de Grieken gaan uit van de geestesgesteldheid, die haar veroorzaakt.

De Grieken konden enige eeuwen lang hun wil aan de Egyptenaren en de Joden opleggen. In die eeuwen kwamen in het Grieks geschreven en voor een Griekse lezerskring bestemde teksten tot stand als het Corpus Hermeticum, de Septuaginta, de apocryphe en pseud-epigraphische geschriften van het Oude Testament, het oeuvre van particulieren als Philo en Flavius Josephus. In hen alle vindt men ethiek en ascese behandeld in de theoretische trant der Grieken. Wat aan details inzake de afzonderlijke onthoudingen gegeven wordt, is in het bovenstaande verwerkt.

De Gruwel

§ 5 De onthoudingen tot hygiëne en tot soberheid worden door de mens aan zich zelf tot plicht gesteld. Er zijn andere, waarbij dat niet het geval is. Dat zijn de onthoudingen van de cultus, waartoe de mens verplicht wordt door God. Zij ontbreken uiteraard bij Pythagoras, die als wijsgeer slechts humanistisch onderricht verstrekke en de cultus overliet aan de locale priesterschappen. De cultische onthoudingen zijn te verdelen in onthoudingen van gruwel, welke tot de reinheidsleer, en cultische vasten, welke tot de symboliek behoren en in het tweede hoofdstuk ter sprake zullen komen.

De leer der gruwelen is in een voorgaand deel van dit tijdschrift reeds uiteengezet ⁴⁵⁰). Iedere antieke god heeft zijn sympathieën en zijn antipathieën. Deze met elkander strijdige gevoelens, die reeds tijdens de schepping der wereld het goddelijke handelen bepaalden, zijn kenbaar in het dogma. Zij betreffen het geheel der levende en der dode, der concrete en der abstracte natuur. De mens heeft hen in acht te nemen om voor God ontvankelijk te zijn en zich niet buiten diens gemeenschap te plaatsen ⁴⁵¹). De antipathieën Gods vormen de gruwelen. Deze zijn van zeer uiteenlopende aard ⁴⁵²). Hoewel zij alle voor de mens verbindtelijk zijn en hem tot onthouding nopen, vormt het geheel dezer onthoudingen geen ascese in eigenlijke zin, daar de menselijke ziel met haar lust en begeerte niet centraal

445) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 6, 8); Heliodor., Aethiop., II 25; CUMONT, L'Egypte des Astrologues, blz. 119, noot 4. De pharao: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 70, 6. De vromen: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 92, 5; CUMONT, L'Egypte des Astrologues, blz. 150, noot 4.

446) Porphyry., Vit. Pyth., 8.

447) De pharao: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 70, 12.

448) Isocr., Busir., 21; Plut., De Is. et Osir., 2.

449) Apul., Metam., XI 21.

450) Oudh. Med., N.R., deel XXV, Leiden, 1944, blz. 74-75.

451) Vgl. PREISENDANZ, Papyri Graecae Magicae, no. I 291-292: Onthouding van gruwel, ὥπως ἂν εἰς μεγίστην ἐπιθυμίαν ἀγάγῃς τὸν θεὸν εἰς σέ, „opdat gij de god tot een hevig verlangen naar U drijft”.

452) Pyth. Liturg., passim; P. MONTET, Kêmi, deel XI, Parijs, 1950, blz. 85-116.

is gesteld. Het zijn slechts verbodsbepalingen, in haar verscheidenheid bijeengehouden door de wil Gods, die haar oplegt zonder de menselijke wil te raadplegen.

Een dezer gruwelen geeft aanleiding tot een onthouding, die met de ascetische onthoudingen verwantschap of althans gelijkenis vertoont. Die gruwel is de vreemdeling. De vreemdeling is onrein en onheilig, hij is de vijand Gods ⁴⁵³). Onrein de spijs en drank, die hij bereidt, onrein zijn vrouw en kinderen. Onrein ook het land, dat hij bewoont. Wie, zelf rein zijnde, verplicht is in dit laatste te verblijven, kan zijn reinheid slechts bewaren door zich alle geneugten te ontfagen.

Spijzen en dranken van buitenlandse oorsprong mochten in Egypte niet genuttigd worden door de priesters ⁴⁵⁴). Geen Egyptenaar gebruikte het mes, het braadspit of de ketel van een Griek, noch ook proefde hij van het vlees van een overigens rein rund, dat met een Grieks mes was geslacht ⁴⁵⁵). De Israëlieten, door de pharao de woestijn in gestuurd, slachtten aldaar voor Jahwe de gruwel der Egyptenaren, die hen zekerlijk gestenigd zouden hebben, zo zij erbij aanwezig zouden zijn geweest ⁴⁵⁶). De Jood, op zijn beurt, mag van de vreemdeling geen brood betrekken ⁴⁵⁷) en diens mes, braadspit of rooster slechts na voorafgaande reiniging gebruiken ⁴⁵⁸). Het door de vreemdeling geslachte vlees is niet meer dan aas ⁴⁵⁹), het door hem gebrachte offer verontreinigt het land ⁴⁶⁰) en wordt in de tempel te Jerusalem niet aangenomen ⁴⁶¹). De Jood, die in het buitenland verkeert, eet daar onreine spijs ⁴⁶²). Ook de Perzische koning meed alle spijs van buitenlandse herkomst ⁴⁶³).

Voor de onreinheid van de vreemde vrouw zijn wij geheel op de Joodse litteratuur aangewezen; in deze gelukkig nogal mededeelzaam. Talloos zijn de passages in het Oude Testament, waarin over het gemengde huwelijk in termen van grote onwil wordt gesproken ⁴⁶⁴). Dit huwelijk werd echter aanvaard, wanneer de vreemdeling bereid was als proselyt de Joodse reinheid aan te nemen ⁴⁶⁵). De Israëlieten waren bij hun intocht in Palestina beziel door haat tegen de locale bevolking; Mozes verbood het huwelijk met de Kanaänieten geheel en al ⁴⁶⁶). Dit gevoel had niets van zijn scherpte verloren, toen de Joden zich na afloop van de Babylonische ballingschap wederom te Jeruzalem vestigden. Onder leiding van Ezra en de zijnen werden aldiegenen, die gemengde huwelijken hadden

453) De Brief van Aristes, Amsterdam, 1956, blz. 36-58.

454) Chaerem., fr. 6 (JACOBY; ad 7).

455) Herod., Hist., II 41.

456) Exod., VIII 22 (26).

457) Mišn., 'Ab. Zār., II 6, met Gemara; Tob., I 10-12.

458) Mišn., 'Ab. Zār., V 12, met Gemara.

459) Mišn., Hull., I 1, 2, met Gemara.

460) Levit., XVIII 21, 25; Jerem., XIX 13.

461) Flav. Jos., Antiq., III 318-319.

462) Ezech., IV 13; Hoz., IX 3.

463) Dino, fr. 12 (JACOBY); vgl. Xenoph., Instit. Cyr., VIII 8, 11. Voor de Grieken, vgl. Strab., Geogr., IX 1, 11; Plut., Sol., XXIV 1 (uitvoerverbod).

464) Genes., XXIV 3, XXVI 34-35, XXVII 46, XXVIII 1, 6, 8; Numer., XII 1; Richt., XIV 3; Spreuk., II 16-19, V, VI 24, VII 5-27, XXIII 27. Zo ook Tob., IV 12; Jubil., XX 4, XXII 20, XXV 1-10; Test. Job., XLV 3.

465) Genes., XXXIV 14-17.

466) Onthouding van het connubium: Exod., XXXIV 16; Deut., VII 3, 4; Jubil., XXX 7, 11. Waartoe: Richt., III 6-7; I Kon., XI 2.

aangegaan, gedwongen de niet-Joodse vrouwen huiswaarts te sturen ⁴⁶⁷). De Rabbijnen geven ons de formule, die de leer resumeert: de vreemde vrouw is menstruerend vanaf de wieg ⁴⁶⁸). Met andere woorden, zij is bij definitie onrein.

Met dit alles krijgt men te maken, wanneer men zijn vaderland verlaat. Toen koning Achab de priesterschap van Jahwe had doen uitroeien en de Kanaänietische cultus in Palestina in ere had hersteld, voorspelde de profeet Elia hem een natuurramp en vluchtte daarop naar het Jordaanse, waar de raven hem des morgens brood en vlees brachten en hij zijn dorst leste uit een beek ⁴⁶⁹). Na verloop van tijd keerde hij terug en zag kans tijdens een offerplechtigheid een aantal priesters van Baäl te vermoorden. Hij vluchtte ten tweeden male, ditmaal ver weg in het zuiden, naar de Sinai. De tocht duurde veertig dagen, gedurende dewelke hij door een engel van Jahwe in leven gehouden werd met koeken en een fles water ⁴⁷⁰). Evenzo handelde de profeet Jezaja, die zich na onenigheid met koning Manasse tezamen met een aantal getrouwen in de woestijn bij Bethlehem terugtrok. Zij droegen allen haren klederen en waren profeten. Zij waren naakt en jammerden over de afgoderij van Israël. Zij aten wilde kruiden, die zij op de bergen verzamelden en kookten. Zo leefden zij gedurende twee jaren ⁴⁷¹). Daniël, tijdens de ballingschap ontboden aan het hof van de Babylonische koning Nebukadnezar, nam voor in zijn hart, dat hij zich niet zou verontreinigen met de stukken van de spijs des konings, noch met de wijn zijns dranks. Hij vroeg de overste der kamerlingen hem en zijn gezellen gedurende tien dagen van het gezaaide te eten en water te drinken te geven. Dit dieet, volgens Flavius Josephus bestaande uit peulvruchten en dadels ⁴⁷²), bewam hun allen goed en werd ongewijzigd aangehouden ⁴⁷³). Toen de Syrische koning Antiochus Epiphanes de stad Jerusalem deed bezetten, vluchtte Judas Maccabaeus met negen anderen de bergen in en hield zich daar in leven met kruiden, ten einde niet als de overigen bevlekt te worden ⁴⁷⁴). Leden van de orde der Essenen, die om enige reden uit de orde gestoten waren, mochten krachtens de door hen bij intrede afgelegde eden geen profaan voedsel tot zich nemen. Zij aten dus kruiden en waren er slecht aan toe ⁴⁷⁵). Onder de regering van keizer Nero werden enige Joodse priesters ter berechting naar Rome gestuurd. Zij legden ook daar hun godsvrucht niet af, maar voedden zich met vijgen en noten ⁴⁷⁶). Johannes de Doper en Bannus, die zich in de woestijn terugtrokken en daar in onthouding leefden, zijn hierboven onder de asceten gerangschikt ⁴⁷⁷). In de teksten wordt niet gezegd, dat zij met de autoriteiten in onmin leefden, al kan men dat van eerstgenoemde wel aannemen ⁴⁷⁸). In hun geval grenzen onthouding van overigens geoorloofd genot en onthouding van gruwel aan elkander.

In de periode, waaruit het gros onzer documentatie stamt, vormen de gruwelen een

467) Maleach., II 11; Ezr., IX 1-2, X; Nehemj., X 31 (30), XIII 23-30.

468) Mišn., Nidd., IV 1; Talm. Babl., 'Ab. Zār., 36b.

469) I Kon., XVII 3-6; Flav. Jos., Antiq., VIII 319.

470) I Kon., XIX 4-8; Flav. Jos., Antiq., VIII 348-350.

471) Martyr. Isai., II 8-11.

472) Flav. Jos., Antiq., X 190.

473) Dan., I 8-16.

474) II Machab., V 27.

475) Flav. Jos., Bell. Jud., II 143.

476) Flav. Jos., Vit., 14.

477) Zie noten 379 en 380.

478) Vgl. Ev. Matth., XIV 1-12, en parall.

ten dele verouderd leerstuk. De gedachtewereld, waarin zij pasten is verdwenen, bovendien kent men van vele hunner de oorsprong niet meer. De vromen, die zich van hen onthouden, voelen zich in hun onthouding veilig ⁴⁷⁹⁾; de minder vromen betitelen deze opvatting als kwezelarij ⁴⁸⁰⁾. Het leerstuk bestaat nog slechts als onderdeel van het geloof. De zaken zijn niet onrein, heet het in een Midrasj, maar het bevel Gods maakt haar dat ⁴⁸¹⁾. God heeft de gruwelen ingesteld om de mens door symbolen de moraal voor ogen te houden ⁴⁸²⁾, of ook om hem door onthouding tot zelfbeheersing te dwingen ⁴⁸³⁾.

479) Epist. Arist., 142.

480) *Δεισιδαιμονία*: Strab., Geogr., XVI 2, 37; Plut., De Superstit., 7, 10. Term voor de Joodse godsdienst: Flav. Jos., Antiq., XIV 232, 234, 237, 240.

481) Midr. Pesiq., de Rab Kāhan., IV 7; Midr. Tanhūm., p. 283b (ed. Stettin.); Midr. Pesiq. Rabb., XIV 14; Midr. Numer. Rabb., XIX 8. De gehele liturgie bewijs van gehoorzaamheid: Sirac., XXXV 4; Midr. Sifr., Levit., XVIII 4, XX 26; Midr. Tanhūm., p. 198b (ed. Stettin.).

482) Epist. Arist., 143-166; Phil. Jud., De Agric., 131-145; Idem, De Spec. Legib., IV 104-118; Flav. Jos., Contr. Apion., II 173-174.

483) Egyptenaren: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 89, 4; Plut., De Is. et Osir., 2. Joden: Phil. Jud., De Spec. Legib., IV 100-103; Flav. Jos., Contr. Apion., II 232-235.